

СПРАВЕДЛИВОСТТА КАТО СЪДЪРЖАТЕЛЕН ЕЛЕМЕНТ НА ПРАВНОТО СЪЗНАНИЕ

Проф. д-р Стефка Наумова
Институт за държавата и правото – БАН

Увод

Правното съзнание е специфичен регулатор на поведението в правната сфера. В условията на новите предизвикателства, пред които е изправено съвременното общество, и неговата сложна социална структура изясняването на **релацията между справедливостта и правото** изисква съчетано прилагане на позитивно-правния с правно-социологическия анализ. От гледна точка на социологията на правото особено важно е да се изясни как се формират онези психологически нагласи и ценностни ориентации към правото (в т.ч. и **чувството за справедливост**), които в максимална степен ограничават риска от девиантно поведение на индивидуално или на институционално ниво с оглед на запазване на хомеостазиса на социалната система, част от която е и правото като особен регулатор. Риторичният въпрос, който се задава, е дали този риск може да бъде избегнат само и дотолкова, доколкото в психологическия елемент на правното съзнание е включен и **принципът на справедливостта**. В този смисъл правно-социологическият дискурс следва да се съсредоточи върху **справедливостта като съдържателен елемент и ценностна характеристика на правното съзнание**.

Глобализацията на обществото, чието специфично проявление е както развитието на информационните технологии, включващи и изкуствения интелект, така и пораждането на неочаквани предизвикателства и конфликти (включително и военни), е резултат от политическата и финансовата криза, водеща в определени ситуации и до **криза на легитимността**. Подобна криза поставя субектите, изпълняващи различни ролеви функции, наложени им в хода на множеството информационни процеси, пред дилемата да избират между **нелегитимното право и справедливостта**. Самото правно съзнание е подложено на изпитание и от способността му да се адаптира в сложната ситуация зависи нормалното или дезорганизираното протичане на основните отношения в правната сфера именно в контекста на релацията между **правото и справедливостта**. Доколкото правното съзнание е свързващото звено между правото

и поведението в правната сфера, то това обуславя и функционалното значение **на справедливостта като основен негов съдържателен елемент.**

В правно-социологически план от теоретично и емпирично изясняване се нуждаят два логически свързани въпроси. На първо място това е въпросът за структурата и функционалните особености на правното съзнание. На второ място това е въпросът за степента, в която релацията между правото и справедливостта, като съдържателен елемент на правното съзнание, поражда необходимата валидност и легитимност на правото както в законодателен, така и в правоприложен план. Следва да се има предвид обаче, че релацията между правото и справедливостта намира специфично отражение във всеки един от елементите на правното съзнание и по този начин самата функционална връзка между правото и поведението е пластична и емпирично измерима.

1. Структура и функционални особености на правното съзнание

Правното съзнание като един от основните елементи на правната област на обществения живот играе съществена роля в механизма на социалното действие на правото. Функционалните особености на правното съзнание се проявяват на трите различни нива на неговата активност – индивидуално правосъзнание, групово правосъзнание и институционализирано обществено правосъзнание. Следва да се прави разграничение между теоретично и ежедневно правосъзнание, между правосъзнанието на законодателя и това на правоприлагащите органи (най-вече титулярите на съдебната власт). Правното съзнание е свързващото звено между правото и поведението в правната сфера както при нормално функциониране на социално-икономическата система, така и в условията на дисфункционалност на тази система.

Като категория на юриспруденцията терминът *правно съзнание* се появява в правната литература относително неотдавна. Представителите на теорията и философията на правото от XIX в. не си служат с този термин. Нещо повече – твърде разпространен по онова време е терминът *правно чувство*, популяризиран главно от представителите на немската правна школа¹.

На базата класическата концепция за интуитивното право на Петражицки се изяснява проблемът за справедливостта, заложен в правото². Тази концепция е основа за конструирането на ясен модел на правното съзнание, в което правните чувства, преживявания и емоции и преди всичко **чувството за справедливост** (психологическият елемент) заемат особено място.

В контекста на правно-социологическия дискурс относно справедливостта като съдържателен елемент на правното съзнание интерес представлява и недостатъчно разработеният проблем за различните основания и мотиви на човешкото

¹ По този въпрос вж. по-подробно **Bandes Susan A., J. A. Blumenthal.** Emotion and the Law (In:) *Annual Review of Law and Social Science.* Vol. 8, 2012, pp. 161 – 181.

² Авторът се опитва да повдигне завесата на „мистично-авторитарния характер“ на постоянно действащите механизми, подбуждащи към постоянност, и на поведението в правната сфера и да разкрие социалния генезис на оценките и нагласите към правото (*правните преживявания*). **Petrażycki, L.** Wstęp do nauki prawa i moralności, Warszawa.: PWN, 1959, s. 15.

поведение, доколкото те са свързани с ценностното съдържание на справедливостта, възплътена в позитивното право. В концепцията на Петражицки въпросът за междуличностните отношения е поставен в контекста на една, както той се изразява, *по-широка историческа перспектива на правото*³. Той е убеден привърженик на идеята, че противопоставянето между алтруизъм и егоизъм е същностен проблем на самата правна регулация и че ще настъпи момент, когато егоизмът, поставен в зависимост от наказанието, ригоризма и спонтанния ред, ще остане като такъв единствено в историческата памет на човечеството⁴.

Правното съзнание е онази сфера от общественото, груповото и индивидуалното съзнание, която отразява правната реалност под формата на правни знания, оценъчни отношения към правото и практиката по неговото прилагане, правните нагласи и ценностните ориентации, регулиращи поведението в юридически значими ситуации.

Почти всички автори са единни по въпроса за основните елементи, влизащи в структурата на правното съзнание⁵. В съдържанието на правното съзнание се включват три основни елемента, във всеки от които се проявява справедливостта като **основополагаща ценност**. Към тези елементи обикновено е насочен **правно-социологическият анализ** при изследване на релацията между *ius* и *iustum*.

Първият основен елемент е **когнитивният** (информативно-познавателният), който обхваща съвкупността от правни знания. Вторият елемент е **психологическият** и съдържа оценките, мненията, ценностните ориентации и психологическите нагласи към правото и практиката по прилагането му. Третият елемент е **поведенческият** и се изразява в готовността за поведение в правната сфера, както и евентуалните постулати *de lege ferenda*.

Особеностите на връзката правосъзнание – правнорелевантно поведение произтичат от обстоятелството, че правото има особена роля в цялата социална структура. На това обръщат внимание основоположниците на правно-социологическата теория и специално Е. Дюркем⁶. За него правото е „привилегиро-

³ Теорията на Петражицки е в центъра на дебата относно взаимовръзката между правното съзнание и правнорелевантното поведение, характерен за различни периоди от развитието на концепциите за естественото право и традиционния юридически позитивизъм, а много от споровете са толкова актуални, че Петражицки се смята за един от най-превежданите автори в Европа и САЩ. **Jonson, Harry M.** Petrazycki's Sociology in the Perspective of Structural-Functional Theory, (In:) **Gorecki, J.** (ed.) *Sociology and Jurisprudence of Leon Petrazycki*. Urbana-Chicago-London, University of Illinois Press, 1975, s. 39 – 61.

⁴ **Petrażycki, L.** Wstęp do , s. 213.

⁵ Психологическата теория на Л. Петражицки е позната на българската правна доктрина от времето на В. Ганев, Л. Владикин. Вж. **Ганев, В.** Императивно-атрибутивната правова теория на Л.И. Петражицки. – *Списание на Юридическото дружество*, 3, 1903, № 2, с. 49 – 50; № 4, с. 151 – 161; № 5, с. 236 – 240; № 8, с. 359 – 366; № 9, с. 423 – 429. Препечатано в **Ганев, В.** Трудове по обща теория на правото. София: Сиби, АИ „Проф. М. Дринов“, 1998, с. 39.

⁶ В концепцията на Дюркем например на правото се отглежда първостепенна роля в социалния живот. Дюркем ясно посочва, че научното социологическо изучаване на социалните явления „... трябва да разкрива линията, посоката, чрез която неподдаващите се на пряко установяване състояния на съзнанието могат да бъдат познати и разбрани“.

Durkheim, E. *De la division du travail social*. Paris, Alka, 1893.

ван“ социален факт. Оттук той извежда и своята теза за ролята на правото при формирането на двата основни вида солидарност – механичната и органичната, чиито емпирични характеристики са показател за сцеплението между правото, правосъзнанието и правнорелевантното поведение. Тръгвайки от прилагане на общите правила на своя социологически метод главно върху изучаване на правните явления в контекста на правната организация на държавата и принципите на **хуманизма и справедливостта**, той постепенно концентрира вниманието си върху онези механизми, които обуславят нормалното и аномичното поведение в правната сфера под въздействието именно на „пречупените“ през съзнанието правни норми, и най-вече ролята на санкциите. В различния тип правна принуда той вижда и основанията за диференцирано правно поведение⁷.

Функционалните особености на правното съзнание не могат да бъдат изчерпателно анализирани. Най-общо могат да се очертаят няколко основни тенденции. На първо място това е наблюдаваната тенденция да се разширява диапазонът между правосъзнанието на законодателя и правосъзнанието на адресатите на правните норми, доколкото правната регламентация на обществените отношения се приспособява към параметрите на промяната. На второ място – това е тенденцията на въвеждане чрез лостовете на законодателната уредба на значими дестрикции в областите, отнасяща се до различни компоненти в социалната сфера. Правното съзнание реагира по особен начин на наложените чрез законодателството промени, но в крайна сметка резултатът е, че спазването на правните предписания е резултат от външен натиск, **не пораждащ убеденост в принципите на справедливостта на правото, а не от интернализиране на нормите**⁸. На трето място – нарастване на девиационния риск. На четвърто място – нарастват етноцентристките нагласи – ксенофобия, нетолерантност, опити за разпалване на етническо напрежение и т.н. В такива условия се появяват и нови форми на социална девиация, склонност към корупционно поведение, девиационен риск на управленско ниво и в крайна сметка – поява на верижна девиация, характерна за общества в криза. **Емпиричните изследвания показват, че правното съзнание силно се влияе не само от правната регламентация, но и от съдържанието и принципните постановки, съдържащи се в други нормативни системи.** При наличието на девиационен риск има опасност патологията да се превърне в норма, а това води до омагьосан кръг, тъй като правото само по себе си не може веднага да реагира или невинаги реагира адекватно.

2. Справедливостта като неделим компонент в структурата на правното съзнание

Трите основни елемента на правното съзнание (когнитивният, психологическият и поведенческият) по своеобразен начин отразяват справедливостта като

⁷ Durkheim, E. Op. cit., p. 18 – 28.

⁸ Вж. в този смисъл Barkworth, J. M., Murphy, K. Procedural justice policing and citizen compliance behaviour: The importance of emotion. Psychology, Crime & Law, 2015, p. 21. Вж. също Johnson, Dennis W. Congress Online: Bridging the Gap between Citizens and Their Representatives, New York: Routledge, 2004, pp. 46 – 47.

основополагаща ценност. По този начин във всеки един от тези елементи справедливостта се проявява като неделим техен компонент. Към тези елементи обикновено е насочен правно-социологическият анализ при изследване на релацията между *ius* и *iustum*. Общите принципи и норми на действащото или позитивното право не са нищо друго освен израз на върховното изискване на **справедливостта** към човешкия разум⁹. В този смисъл принципите на правото (в това число и справедливостта като основен принцип) са неделима част от правосъзнанието, и по-специално от неговия психологически елемент – правните възгледи и ценностни ориентации¹⁰.

Специфична особеност на правното съзнание е, че то по особен начин отразява правната действителност и най-вече – съдържащите се в правните норми права и задължения. В същото време самите тези норми са „носител“ на определено правосъзнание – както това на законодателя, така също и на суверена като източник на властта. Правното съзнание по този начин е не само свързващо звено между изискванията на правото и конкретното поведение, но също така играе определена роля при самото създаване на правото, разбирано като синтез между *ius* и *iustum*. В този смисъл, в контекста на правно-социологическото разглеждане на справедливостта, тя е, от една страна, **неделим съдържателен компонент** на правосъзнанието, а от друга – **критерий за легитимността на правото**. Концептуалният въпрос е доколко легитимиращите правото основания следва да се търсят в съдържанието на правното съзнание от гледна точка на справедливостта именно като негов съдържателен компонент¹¹.

До голяма степен това зависи от степента, в която справедливостта е въплътена във всеки един от елементите на правното съзнание – когнитивния, психологическия и поведенческият. По отношение на първия елемент – когнитивния, се поставя въпросът за онази степен на правна информираност, която може да бъде приета за оптимална, при условие че тя формира разбиране и **осмисляне на справедливостта като ценност**.

В най-висока степен справедливостта намира специфично отражение във втория – психологическият елемент на правосъзнанието. В правно-социологически аспект следва да се изтъква, че психологическият елемент на правосъзнанието е преди всичко сложна система от оценки, насочени към: а) правната система като цяло и нейните основни принципи, в т.ч. и **принципа за справедливост**; б) дейността на държавните институции и степента на справедливост на техните решения; в) дейността на правоприлагащите органи, и най-вече поведението на представителите на съдебната власт, които в своите решения стриктно спазват изискването за

⁹ **Торбов, Ц.** История и теория на правото. София: Изд. на БАН, 1992, с. 365.

¹⁰ Вж. по този въпрос **Стоилов, Я.** Правните принципи. Теория и приложение. София: Сиби, 2018, с. 46.

¹¹ Или, както посочва Я. Стоилов, „има ли основание юристите да използват освен формалните критерии (законност и валидност) и съдържателни, но по-общо ценностни критерии (легитимност) за правото?“. И „ако това е допустимо, то как и докъде стига такава преценка, за да не се заличи границата между право и правосъзнание, между правните и останалите критерии за легитимност и валидност на правото и неговите правила?“. **Стоилов, Я.** Правните принципи, с. 213.

справедлив процес; г) поведението на околните от гледна точка на идеята за равнопоставеност и **справедливост**; д) собственото поведение, което е подчинено **на чувството за справедливост** или директно се формира чрез правосъзнанието, но пак чрез осъзнаването на **справедливостта** като ценностно негово съдържание.

В действителност, както посочва Ц. Торбов, обикновеният гражданин често търси основанието на своето право „... със собствената си мисъл, без да държи сметка за постановленията на закона¹², „които той най-често и не познава. Поради това гражданинът – адресат на правните норми, най-често се води от неясна мисъл на своето „живо чувство за справедливост“¹³. Гражданинът – субект на правото, разсъждава, размишлява в близка или далечна връзка с това свое чувство, без пряка свързаност с действащото право, колкото то да е изрично или подробно, като всичко това определя значението на правното чувство (психологическия елемент на правното съзнание) и конкретно – на чувството за справедливост.

В този контекст е важно да се установят такива надеждни индикатори за степента, в която оценките и психологическите нагласи към правото са пряк резултат от въздействието на същото това право и как тези оценки обуславят мотивите и решението за правнорелевантното поведение. Само по себе си **справедливо-то право** би следвало чрез осъзнаването на неговата легитимност и валидност да оказва пряко положително въздействие върху правнорелевантното поведение, както и обратното – конфликтът между справедливост и формална валидност води до потвърждение на прочутата формула на Радбрух за конфликта между справедливостта и сигурността чрез правото.¹⁴

Друг много важен проблем, който невинаги присъства в правно-социологическите изследвания върху правосъзнанието, е да се установи не само мотивът за конформно (съобразено с правото) поведение, а и да се проследи как общественото правосъзнание се превръща в реален фактор за развитие на самото нормотворчество в посока, обуславяща действителен просперитет на обществото. Разбира се, тук има твърде много спорни въпроси, свързани най-вече с предварително изработване на критерии за оценка. Отдавна чистият конформизъм не се разглежда като най-сигурен показател за ефективното действие на правото. В същото време и популистките разсъждения, водещи понякога до популистки законодателни решения, не са най-добрата схема за използване на правото за постигане на социално полезни цели. В този смисъл честата промяна на законодателството не способства за достигане на онези цели, които биха осигурили стабилност на обществото и на обществените отношения, а този вид промени до голяма степен влизат в конфликт със **самото чувство за справедливост (несправедливост)**.

Доколкото принципите навлизат в правото чрез тези негови източници, които са характерни за съответната епоха и правна система, то принципите на спра-

¹² Торбов, Ц.. История и теория, с. 210.

¹³ Пак там.

¹⁴ Според Радбрух там, където справедливостта не е цел, където при прилагането на позитивното право съзнателно би било отречено равенството, съставляващо сърцевината на справедливостта, там законът не само е „неправилно право“, но му липсва всъщност всякакъв правен характер Вж. по-подробно. Наумов, С. Юридическият дискурс на справедливостта (теоретикоправни и правнофилософски аспекти). София: SNOWMOD, 2019, с. 186 и сл.

ведливостта и етиката намират своето място в правото чрез посредничеството на правосъзнанието на народа (суверена) или правосъзнанието на управляващите власти (законодателството)¹⁵. Най-разпространено, но и най-близо до реалността е становището, че правните принципи стават част от правото чрез правотворчеството, правоприлагането или доктриналното тълкуване¹⁶. Следователно принципите получават правна форма по три начина: чрез законодателството, чрез съдебната практика или чрез правната теория. В различните исторически периоди и в различните правни системи относителният дял и съотношението между тези юридически извори (источници) на правните принципи е различно. В зависимост от това тройно делене справедливостта като принцип съществува на законово, юрисдикционно (правораздавателно) и юриспруденциално (правнотеоретично) ниво. В континенталната правна система принципът на справедливостта навлиза в нея предимно по законодателен път, получавайки и специфично отражение в психологическия елемент на правното съзнание.

Оценъчният елемент в структурата на правното съзнание играе определяща роля при формирането на мотивите и решението за конкретното поведение. Тук е важно да се установи пределът на онова колективно съзнание, при което има баланс между него и натиска отвън. В този контекст е валидна формулата на Хабермас относно легитимността, контролирана чрез легалността¹⁷.

Поведенческият елемент в структурата на правното съзнание (готовността за поведение) е по-скоро последното звено в целия сложен механизъм на натрупване на правни знания и изграждане на определени ценностни ориентации към правото. Този елемент в структурата на правосъзиданието се задейства в реални, правно значими ситуации. Това означава, че той не може, подобно на правната информираност, да бъде отделен като самостоятелен елемент на анализ и изследване. Неговото „улавяне“ по теоретичен път е доста трудно. По-често изследванията се насочват към девиантните прояви, доколкото те имат значение и от гледна точка на специфичната юридическа отговорност. Много по-малко внимание се отделя на изследването на онова правнорелевантно поведение, което не носи признаците на отклоненото поведение.

Особеностите на връзката между правното съзнание и правнорелевантното поведение в контекста на юридическия дискурс на справедливостта произтичат от обстоятелството, че правото има особена роля в цялата социална структура. Подобна иновативна постановка може да бъде отнесена както към релацията между правото и правосъзнанието, от една страна, така и към взаимовръзката между правосъзнанието и справедливостта – от друга. Според Келзен например, в отличие от разбирането на инклузивистите, справедливостта е ирационален идеал, който не е обект на познание. В този смисъл според него „справедливост-

¹⁵ Вж. подр. Стоилов, Я. Правните принципи, с. 122.

¹⁶ Пак там, с. 123.

¹⁷ Хабермас посочва, че социалният натиск е израз на колективното съзнание и че по този начин „процедурното право и процедурализираният морал могат да се контролират взаимно“. Хабермас, Ю. Как е възможна легитимност чрез легалността? – В: Хабермас, Юрген. Морал, право и демокрация. Превод Стилиян Йотов. София: Дом на науката за човека и обществото, с. 303.

та означава запазването на един позитивен ред, благодарение на строгото му спазване¹⁸. Тази постановка позволява да се направи заключение, че изграждането на правното съзнание на адресатите на правните норми (т.е. нормите на позитивното право, създадени от конкретния законодател в конкретната социална действителност и притежаващи безспорна юридическа валидност) на практика е резултат от неутрална оценка по отношение на целия правен ред¹⁹.

Заклучение

Изучаването на правното съзнание е същностна характеристика на правната наука. В условията на икономически и политически сътресения, водещи до хуманитарна криза и общ социален дисбаланс, е особено важно да се установят онези фактори, които в най-голяма степен обуславят функционалните характеристики на правното съзнание, което играе особена роля в механизма на социалното действие на правото. В противен случай правото не може да постигне целите си да осигури равновесие в обществото. И както заспалят разум може да роди чудовища, така и приспаното правосъзнание може да роди неефективна и уродлива правна система, патологията да се превърне в норма, а не това е същността на обществото и на държавата, стремяща се към осъществяване на принципа Rule of Law.

СПРАВЕДЛИВОСТТА КАТО СЪДЪРЖАТЕЛЕН ЕЛЕМЕНТ НА ПРАВНОТО СЪЗНАНИЕ

Проф. д-р Стефка Наумова

Институт за държавата и правото – БАН

Резюме: Проблематиката относно релацията между правото и справедливостта и отражението ѝ в правното съзнание и върху правно релевантното поведение има преимуществено правно-социологически аспекти. От гледна точка на социологията на правото следва да се изясни как в условията на бързо променящите се социални условия се формират психологическите нагласи и ценностните ориентации към правото от гледна точка на неговата справедливост и легитимност.

Ключови думи: общество, девиация, справедливост, правно съзнание.

¹⁸ Единствено позитивният ред може да бъде предмет на науката, защото чистото учение за правото не е метафизика, а именно наука за правото, такова, каквото е, без да го защитава по какъвто и да е начин, като го обявява за справедливо или не. Това учение се интересува от реалното и възможното право. Само такъв правен ред е в състояние да гарантира на **адресатите на правните норми** относително устойчиво социално равновесие и мир. Келзен не отрича, че за да се осъществи регулиращата функция на правото, то неговото (на правото) съдържание следва да достигне до своите адресати, при това без да се оспорва неговата валидност, а още по-малко – неговата справедливост. Подробно вж. **Наумов, С.** Цит.сч., с. 186 и сл.

¹⁹ Категорията „адресат на правни норми“ предполага, че това не са само държавните органи, оторизирани да прилагат съответни норми, но и индивидуални субекти. **Михайлова, М.** Теория на правото. София: Изд. къща „Свят. Наука“, 1993.

JUSTICE AS A SUBSTANTIVE ELEMENT OF THE LEGAL CONSCIOUSNESS

Prof. Stefka Naumova, PhD

Institute of Legal Studies – Bulgarian Academy of Sciences

Summary: The issue of the relationship between law and justice and its reflection in the legal consciousness and hence on the legally relevant behavior has predominantly legal and sociological aspects. From the point of view of the sociology of law, it should be clarified how in the conditions of rapidly changing social conditions the psychological attitudes and value orientations towards the law from the point of view of its justice and legitimacy are formed. Key words: society, social deviation, justice, legal consciousness

Keywords: Society, Justice, Legal Consciousness, Legislation, Social deviance.